

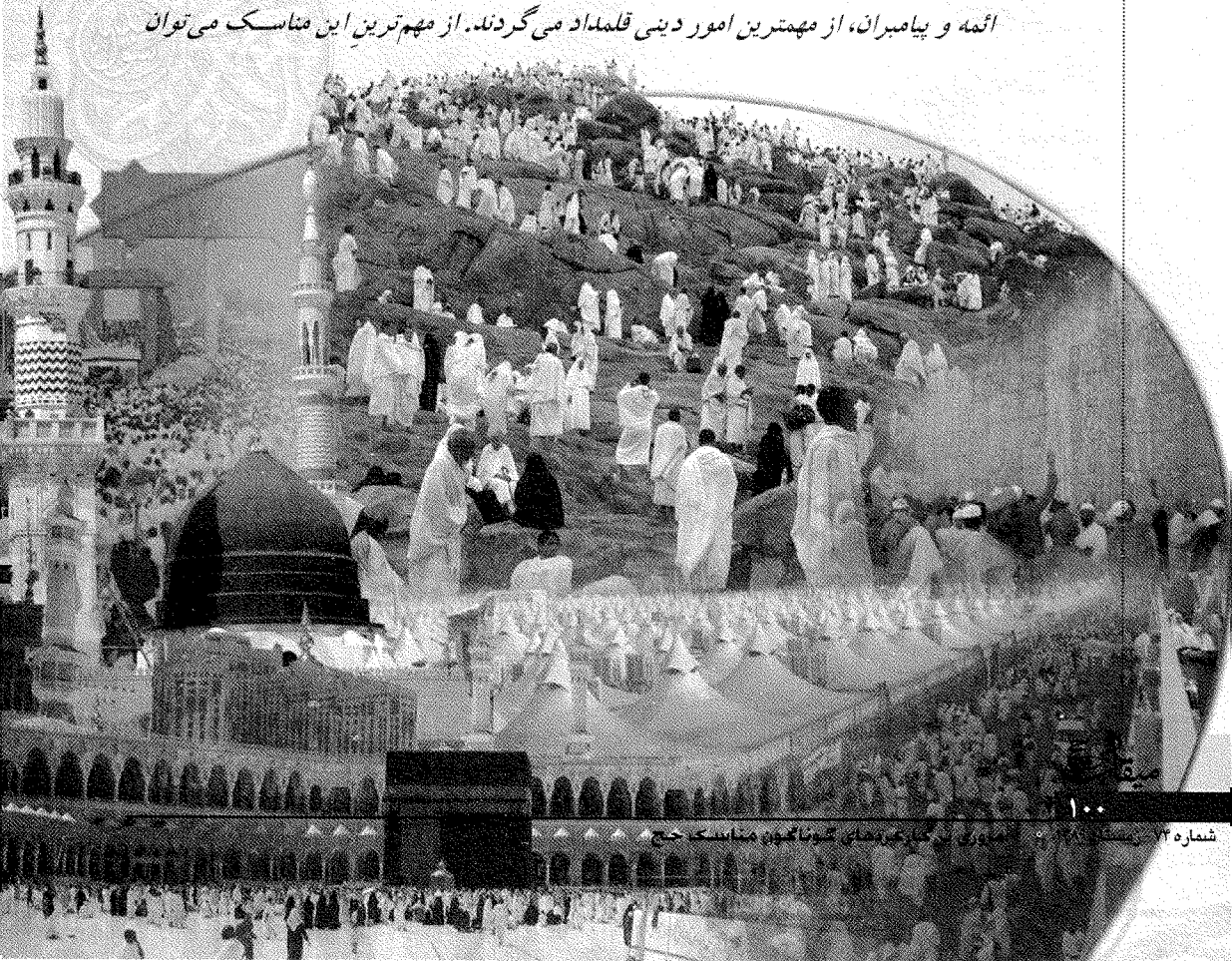

سرورهای برکار کردهای گوناگون مناسک حج

سیدرضا صالحی

چکیده

پرستش و تقدس از دیرباز در میان اقوام مختلف وجود داشته و مناسک، جایگاه ویژه‌ای در بین ادیان و مذاهب، به خود اختصاص داده است. دین اسلام نیز در این خصوص مستثنی نیست و به‌جا آوردن مناسک، زیارت قبور، توسل جستن و شفاعت خواستن از خداوند و ائمه و پیامبران، از مهمترین امور دینی قلمداد می‌گردند. از مهم‌ترین این مناسک می‌توان

به حج اشاره کرد. حج، آمیزه‌ای از کنش‌های فیزیکی انسان‌ها در جغرافیای کعبه است که به قصد قربت به پروردگار جهانیان انجام می‌گیرد. در این نوشتار مروری بر انواع کارکردهای اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و مذهبی حج صورت می‌پذیرد و در آخر، فهرستی از کارکردهای مختلف حج و نمودهای آن ارائه می‌شود. گفتنی است این پژوهش، توصیفی و از نوع کتابخانه‌ای است و با کندوکاو منابع مختلف، در صدد تبیین کارکردهای حج است. کلیدواژه‌ها: حج، کارکرد سیاسی، کارکرد فرهنگی، کارکرد اجتماعی.

مقدمه

مذهب و معنویت تأثیر شایانی در سیاست، رسانه‌ها و گفتمان هر روزه بسیاری از افراد در کشورهای مختلف جهان دارد. در دنیای سیاست، هنوز هم شاهد آن هستیم که بسیاری از کاندیداهای سیاسی بر تأثیر مذهب در زندگی آن‌ها و نیز آثار مذهب بر رویکرد آن‌ها در اداره امور سخن می‌گویند. شواهد بسیاری از حضور این کاندیدها در نمازهای جماعت، مراسم مذهبی مدارس و غیره وجود دارد. سیاستمداران بارها به نقش کلیدی نهادها و ایمان مذهبی در درمان بیماری‌های اجتماعی؛ مانند اعتیاد اشاره کرده‌اند.

پرستش و تقدس نیز از دیرباز در میان اقوام مختلف وجود داشته و عبادت، جایگاه ویژه‌ای در بین ادیان و مذاهب به خود اختصاص داده است. دین اسلام نیز در این خصوص مستثنی نبوده و در این بین زیارت قبور، توسل نمودن و شفاعت خواستن از اہم امور دینی تلقی می‌گردد. مزارات و زیارتگاه‌ها با پذیرفتن شمار عظیمی از علاقه‌مندان و مریدان، تأثیرات بسیاری را در زندگی مردم مسلمان گذاشته و تحولات سیاسی، اجتماعی و حتی اقتصادی را سبب گشته‌اند. اماکن مقدسی که قدرت تأثیرگذاری در ابعاد مختلف زندگی، حتی به لحاظ روحی و روانی می‌تواند داشته باشد. محل دفن یک شخصیت مذهبی - تاریخی، توسعه عمرانی را به همراه داشته و با جذب زائر و جهانگرد، منبع درآمدزایی برای اهالی آن دیار به شمار می‌رود. گرچه علقه‌های مذهبی و اعتقادات و باورهای مردم، تعامل خاصی را میان آن‌ها و جایگاه‌های مقدس اسلامی رقم زده و دلبستگی‌های موجود را بیش از پیش نمایان‌تر می‌سازد. (یوسفی جولندان، ۱۳۸۷).

از بارزترین نمودهای پرستش که در دین مبین اسلام بدان تأکید شده، سفر حج است. حج، آمیزه‌ای از کنش‌های فیزیکی انسان‌ها در جغرافیای کعبه است که به قصد قربت به پروردگار جهانیان انجام می‌گیرد (رهبری، ۱۳۸۰)

مناسک حج

به باور برخی از دانشمندان، همه اعمالی که از تجربه دینی مایه گرفته‌اند یا با تجربه دینی تبیین می‌شوند، در حکم بیان عملی مناسک هستند؛ به معنا و تعبیر دیگر، مناسک، عمل یا اعمال پرستش انسان دیندار است (واخ، نقل در آزادگان، ۱۳۸۰، ص ۲۶).

تاریخ مناسک دینی نشان دهنده تأثیرات متقابل و مستمر میان اجبار سنت از یک طرف و کشش دائم برای آزادی فرد، ایجاد انگیزه‌های تازه و بروز فعالیت خلاق انسان دیندار از طرف دیگر است که در سیر تکاملی الگوهای فکری بشری، ملاحظه می‌کنیم (واخ، نقل در آزادگان، ۱۳۸۰، ص ۲۷).

از سویی، «دورکیم» باور دارد: همین مناسک است که احساسات مذهبی را ایجاد، تقویت و تجدید می‌کند. حس وابستگی به یک قدرت خارجی روحانی و اخلاقی را - که در واقع همان جامعه است - تشدید می‌نماید. همین مناسک و ماهیت جمعی چنین گردهمایی‌هاست که این همه شور و شوق بر می‌انگیزد و شرکت کنندگان را به اهمیت گروه و جامعه در قالب آیین‌های مذهبی آگاه می‌سازد. بدین سان مناسک، همبستگی و انسجام اجتماعی را ایجاد و حفظ می‌کند (رهبری، ص ۱۵۵، ۱۳۸۰).

«ردکلیف براون» معتقد است مناسک دارای کارکرد اجتماعی ویژه‌ای است که ضمن حفظ احساساتی که مبنای ساختمان را تشکیل می‌دهد، آن را از نسلی به نسل دیگر منتقل می‌کند (رهبری، ص ۱۵۵، ۱۳۸۰).

به عقیده «گیرتس»، مناسک همان ساز و کاری است که منجر به ایمان می‌شود. ایمان مذهبی در جریان مناسک مذهبی ایجاد می‌شود. دین زنده با ماهیتی که دارد، باید رابطه اجتماعی را خلق و از آن نگهداری کند. (رهبری، ص ۱۵۶، ۱۳۸۰).

بنابراین، به طور کلی می‌توان گفت: حج مهم‌ترین مناسک دینی در آیین مقدس اسلام است که سالانه میلیون‌ها نفر از مسلمانان سراسر جهان را در اجتماعی بزرگ گرد هم می‌آورد. پرداختن به کارکردهای این مهم، می‌تواند ما را در شناخت کامل این پدیده چند وجهی یاری رساند.

کارکردهای حج

نویسندگان و پژوهشگران بسیاری در تلاش بوده‌اند تا کارکردهای مهم حج را از دیدگاه‌های گوناگون بنمایانند. در این بخش، بیشتر به کارکردهایی اشاره شده که در آثار محققان تبلور یافته است. گفتنی است، این کارکردها، جامع و مانع نیستند و به دلیل فزونی و تنوع چشم‌اندازها و بینش‌های افراد مختلف، این کارکردها نیز می‌توانند متفاوت باشند.

* مبلغی (۱۳۸۸)^۱ از جمله پژوهشگرانی است که به تبیین کارکردهای حج پرداخته است.

کارکردهای حج از دیدگاه وی عبارت‌اند از:

۱. حج و جهان شمولی

حج، در قرآن کریم، با کلمه «ناس» و مردم مشخص شده است. بنابراین، چون مخاطب آن، عامه مردم بوده، همه افراد بشر را در بر می‌گیرد و بنابراین، برنامه حج، برنامه‌ای فراگیر است. مبلغی (۱۳۸۸) ضمن تشریح زوایای مختلف برنامه حج، آن را فرا زمانی و فرا مکانی می‌خواند. به عقیده وی، فرا زمانی بودن حج، به معنای عدم اختصاص آن به یک نسل است و هر نسلی از بشر که پا به عرصه وجود گذاشته و یا خواهد گذاشت، با حج و فرصت حج روبه‌رو است. بنابراین، حج فرا زمانی است؛ یعنی در باره همه نسل‌ها مصداق دارد و حتی پیش از حضرت ابراهیم علیه السلام حج وجود داشته و از ابتدای خلقت - که انسان آفریده شده - این خانه برای مردم قرار داده شده است.

حج برای تمام جهان انسانیت است. همه انسان‌ها در همه عرصه‌ها و همه انسان‌ها در همه مکان‌ها با فرصت بزرگی به نام حج روبه‌رو هستند و ضرورت دارد که این برنامه را احیا کنند و در قالب آن خویشتن را حاضر و تعریف کنند و زندگی اقتصادی، سیاسی و اجتماعی خویش را در قالب این برنامه عظیم بازسازی نمایند.

مبلغی می‌افزاید: حج فرا مکانی است؛ یعنی اختصاص به منطقه، مکان و یا جغرافیای خاصی ندارد. همه انسان‌ها در هر جای این کره خاکی که هستند، باید ارتباط معنوی خود را با حج و خانه خدا تعریف کنند و استحکام ببخشند، از فیض معنوی و حتی برنامه‌ریزی‌ها

و منافع اقتصادی، سیاسی این سفر منتفع شوند و این، نشان دهنده فرا مکانی بودن آن است. جهان شمولی حج را باید به این دو معنا؛ یعنی فرا زمانی و فرا مکانی گرفت؛ یعنی حج برای تمام جهان انسانیت است. همه انسان‌ها در همه عرصه‌ها و همه انسان‌ها در همه مکان‌ها با فرصت بزرگی به نام حج روبه‌رو هستند و ضرورت دارد که این برنامه را احیا کنند و در قالب آن خویشتن را حاضر و تعریف کنند و زندگی اقتصادی، سیاسی و اجتماعی خویش را در قالب این برنامه عظیم بازسازی نمایند.

۲. حج و صبغة شعائر الهی

﴿إِنَّ الصَّفَاَ وَالْمَرْوَةَ مِنْ شَعَائِرِ اللَّهِ فَمَنْ حَجَّ الْبَيْتَ أَوْ اعْتَمَرَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ أَنْ يَطُوفَ بِهِمَا وَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا فَإِنَّ اللَّهَ شَاكِرٌ عَلِيمٌ﴾

«صفا و مروه، از شعایر خداست (که یادآور اوست). پس هر که خانه (خدا) را حج کند یا عمره گزارد، بر او گناهی نیست که میان آن دو سعی به جا آورد و هر که افزون بر فریضه، کار نیکی کند، خداوند حق شناس و داناست.»

بنابراین، کارکرد دیگر حج این است که جنبه شعائر الهی دارد و این جنبه، دم به دم، اندیشه خدایی داشتن را به جامعه تزریق می‌کند. توجه به کرامت‌ها و عنایت‌های خداوند و مغفرت و بخشش الهی و به تعبیر دیگر، لمس کردن خدا در حج اتفاق می‌افتد.

۳. حج و گذار از مادیت به معنویت

کارکرد دیگر حج این است که به صورت نمادین و رمزگونه، حیات بشری را در ارتباط با وظایف دینی شکل و شمایل می‌دهد و به صورت عینی و عملی، انسان را از دنیای ماده به دنیای معنویت منتقل می‌کند. این غیر از جنبه شعائری است؛ جنبه شعائری این است که خود به خود بر انسان تأثیر بگذارد، اما در کارکرد دوم، بحث در مورد قراردادها و برنامه‌های حج به صورت جزئی‌تر است؛ هر کدام از برنامه‌های حج، به صورت رمزگونه و نمادین شکل گرفته‌اند و این نماد و رمز، امکان انتقال سریع و پرشتاب انسان از فضاهای مادی به فضاهای معنوی و گره‌زدن این فضاها به هم را ایفا می‌کند.

۴. حج، دارای جنبهٔ متافیزیکی

در حج، فرصت‌های متافیزیکی ویژه قرار داده شده است؛ به این معنا که از فرصت‌های عادی و معمولی فراتر می‌باشد. نمونه‌ای از مراسم حج، ماه رمضان است. ماه رمضان یک فرصت متافیزیکی است؛ به این معنا که انسان‌ها فراتر از یک روند عادی به عبادت می‌پردازند.

از نمونه‌های این جنبه از مناسک در زندگی، می‌توان به آخرین ساختهٔ سینمایی «جیمز کامرون»^۱ با نام «آواتار»^۲ اشاره کرد که در سال ۲۰۱۰ جایزهٔ بهترین فیلم و کارگردانی را از «گلدن گلاب»^۳ برای وی به ارمغان آورد. در سراسر این فیلم می‌توان اعتقاد به نیروی متافیزیکی که ریشه‌های آن در زندگی بشر نمود یافته است، اشاره کرد. ارتباط‌های معنوی که در این فیلم با خالق متافیزیکی بشر برقرار می‌شود، به گونه‌ای یک مناسک مذهبی را به تصویر می‌کشد که همهٔ افراد یک سرزمین دور هم گرد آمده‌اند تا برای شفای بیماری و نیز برای رهایی سرزمین خویش از دست بیگانگان دعا نمایند.

۵. صبغهٔ سیاسی در حج

حج دارای کارکردی است که فرد سیاسی و غیر سیاسی را در یک گروه قرار می‌دهد. اگر به درستی عمل شود و قدرتمند و حاکم در کنار مردم عادی و شهروندان دیگر در کنار هم و در یک صف قرار گیرند، حج دارای این توانایی هست که به همه صبغهٔ معنوی بدهد (و این صبغه، همان بندگی است) و بندگی را خاستگاه تزریق سیاست به جامعه قرار دهد. از جنبه‌های سیاسی دیگر حج آن است که وقتی برگرد خانه می‌گردیم و بندگی او را تنها و به طور انحصار در حج تمرین و تجربه و تکرار می‌کنیم و کلمهٔ «وحده» و «لیک» در آنجا بیشترین و تنهاترین ادبیات را شکل می‌دهد، طبیعی است که باید با دشمنان و کسانی که آن راه را نمی‌پسندند و موانعی بر سر این راه هستند با آن‌ها هم از سر ستیز احیائاً و مقاومت در برابرشان برخاست.

حج دارای کارکردی است که فرد سیاسی و غیر سیاسی را در یک گروه قرار می‌دهد. اگر به درستی عمل شود و قدرتمند و حاکم در کنار مردم عادی و شهروندان دیگر در کنار هم و در یک صف قرار گیرند، حج دارای این توانایی هست که به همه صبغه معنوی بدهد (و این صبغه، همان بندگی است) و بندگی را خاستگاه تزریق سیاست به جامعه قرار دهد.

* از دیگر پژوهشگرانی که به کارکردهای اجتماعی و فرهنگی حج اشاره کرده‌اند، می‌توان از حسینی (۱۳۸۶)^۵ نام برد. کارکردهای حج از دیدگاه وی عبارت‌اند از:

۱. آموزش گناهان

آمزش همه گناهان، از مهم‌ترین دستاوردهای حج کامل است. خداوند با تأکید بر این مسأله، مردمان را برای انجام آیین‌های حج ترغیب و تشویق می‌کند. در آیه ۲۰۳ سوره بقره، با به کارگیری «لا» نفی جنس، انجام کامل حج را علت آموزش گناهان حاجی (فرد به حج رونده) برمی‌شمارد و می‌فرماید: ﴿وَ اذْكُرُوا اللّٰهَ فِيْ اَيّامٍ مَّعْدُوْدَاتٍ فَمَنْ تَعَجَّلَ فِيْ يَوْمَيْنِ فَلَا اِثْمَ عَلَيْهِ وَ مَنْ تَاَخَّرَ فَلَا اِثْمَ عَلَيْهِ لِمَنِ اتَّقٰ وَ اتَّقُوا اللّٰهَ﴾ در این آیه نفی گناهان به چیزی جز انجام کامل مناسک حج و تقوای الهی مشروط نشده است. بنابراین، مقصود این است که هر کس اعمال حج را کامل به جا آورد، آمرزیده می‌شود و دیگر گناهی بر وی نیست تا در قیامت بازخواست شود؛ خواه دو روز در منا بماند و خواه سه روز. این بدان معنا خواهد بود که شخص اگر در ایام تشریق از دنیا برود بی‌گناه از دنیا رفته است.

از امام صادق علیه السلام روایت شده است که حج گزار کامل، از حج خود باز می‌گردد در حالی که گناهی بر او نیست.^۶ به هر حال از مهم‌ترین آثاری که می‌توان برای حج کامل برشمرد، آموزش گناهان حاجی و پاک شدن از آن‌ها است؛ به گونه‌ای که گویی گناهی را در عمر خویش مرتکب نشده است.

۲. توشهٔ آخرت

انسان برای سفر دور و دراز آخرت، نیازمند ره توشه است؛ از آن جا که حج گزار واقعی خود را از بار گناهان پیشین رهانیده و سبک‌بال گشته است، می‌تواند از همان‌جا اعمال خیر را جایگزین کند و ره توشهٔ نیکو برای سفر آخرت خویش بردارد. هر یک از اعمال، افزون بر این که او را از گناهان پیشین می‌رهاند، خیر و برکتی است که همراه وی می‌شود تا او را در بقیهٔ راه یاری رساند. خداوند در آیه ۱۹۷ سورهٔ بقره، هر آیین از آیین‌های حج را «خیر» شمرده و از مردمان می‌خواهد که آن را زادِ راه و توشهٔ رستاخیز خویش کنند. در تحلیل قرآنی، هر یک از این اعمال و آیین‌ها به معنای حفظ حریم و پیش گرفتن تقوای الهی است. از این رو، به عنوان مهم‌ترین ره توشه مورد تأکید و ترغیب قرار می‌گیرد؛ ره توشه‌ای معنوی که همواره با آدمی خواهد ماند و همانند ره توشه‌های مادی، آدمی را گرفتار نمی‌کند و باری سنگین بر دوش او بشمار نمی‌رود.^۷

۳. رضایت و خشنودی خدا

آدمی همواره می‌کوشد تا رضایت خدا را به دست آورد؛ خدایی که قدرت کامل و مدیر و مدبّر هستی است و هیچ چیز از دایرهٔ قدرت و حکومت او بیرون نیست. شناخت راه‌های خشنودی خداوند همواره از دغدغه‌های بشر بوده؛ زیرا می‌دانسته که قدرتی فراتر از طبیعت وجود دارد که جهان را تدبیر می‌کند و موجبات (به عنوان فاعل و منشأ) بلاای طبیعی و مصیبت‌های بسیاری است که بر آدمی و طبیعت جاری می‌شود. قربانی کردن برای خدايان و ربّ الانواع از نمونه‌های رضایت‌جویی بشر است. قرآن بیان می‌کند که یکی از بهترین ساز و کارها برای جلب رضایت خدا، انجام آیین‌های حج است. کسی که در جست و جوی فضل و رحمت فزون‌تری از خداوند است و می‌خواهد به خشنودی خداوند دست یابد، می‌بایست حجّ کامل و واقعی را به‌جا آورد.^۸

۴. تقویت دین

از نقش‌هایی که قرآن برای حج واقعی و کامل بر می‌شمارد، تقویت دین است. خداوند کعبه و خانهٔ خدا را مرکزی قرار داده است تا تودهٔ مردم بدان‌جا آمده و با ارتباط مستقیم با خدا باورهای دینی خود را تقویت کنند. جاذبه‌های معنوی این مکان به گونه‌ای است که نه تنها

مؤمنان و مسلمانان، بلکه هر انسانی را به خود جذب می‌کند؛ از این روست که در آیه ۹۷ سوره مائده به جای به کارگیری واژگانی چون مؤمن و یا مسلمانان، کعبه را مرکزی برای توده مردم از مؤمن و غیر مؤمن - البته کسانی که کافر و مشرک نیستند بلکه کسانی که هنوز راهی را بر نگریده‌اند - دانسته است که می‌توانند با حضور در آن‌جا خود را به کمال برسانند.

در آیه ۱۲۵ سوره بقره نیز تأکید بر واژه «ناس» به معنای توده مردم شده است. حضور مردم پیرامون کعبه و اجرای مناسک و آیین‌های حج، باورهای مردم را به دین و خدا تقویت می‌کند و آنان را برای ادامه راه پیامبران استوار و دلگرم می‌سازد. از این رو است که امام صادق علیه السلام در تفسیر آیه می‌فرماید: «خداوند حج را موجب تقویت دین مردم قرار داده است.»^۹

این کارکرد و نقش، افزون بر نقش عبادی، بیانگر کارکرد اجتماعی حج نیز می‌باشد؛ زیرا تقویت دین مردم به معنای افزایش همبستگی اعتقادی و هدفی مردم است و کسانی که به حج می‌روند، حضورشان در این دیار موجب می‌شود که روابط عاطفی و عقلی در آنان افزایش یابد و در راستای امت‌سازی حرکت کنند. هماهنگی در قصد و برنامه و اجرا و روش، باعث می‌شود تا ناخواسته نوعی وحدت اجتماعی در میان آنان تقویت شود و یگانگی در هدف و روش و عمل را در خود به وجود آورند.

۵. لغو امتیازهای گروهی، طایفه‌ای و...

حج از نقش‌هایی که دارد، آن است که می‌توان امتیازات گروهی، طایفه‌ای و مانند آن را لغو سازد. کاربرد واژه «ناس» (توده مردم) و این که کسی را بر کسی فضیلتی نیست و همگان از مکی‌ها و دیگران در بهره‌گیری از خانه‌ها و امکانات مکه مساوی هستند و میان شهری و روستایی و آشنا و بیگانه و بیابانی و صاحبان مقام و منصب اجتماعی شهری تفاوتی نیست، بدان معنا است که در حج هرگونه امتیازات لغو می‌شود تا زمینه برای همبستگی اجتماعی و سیاسی افزایش یابد.

عدم تفاوت‌ها و برداشتن امتیازات، حتی برای مقطعی کوتاه از زمان، به معنای برابری انسانی است و این مسأله موجب می‌شود تا اندیشه برابری انسانی و عدم تفاوت‌های برخاسته از مال و مکنت و منصب در میان مردم به عنوان یک اصل، جایگزین اندیشه تفاوت‌های

نژادی و یا برتری بر پایه اعتباریات شود. این گونه است که شاه و گدا و امیر و رعیت، برابری خود را با دیگری نشان می‌دهد تا تنها معیار برتری، نه در دنیا بلکه آخرت، تقوا قرار گیرد؛ زیرا تقوا امری نیست که بتوان بر پایه آن خود را بر دیگری برتری داد و مدعی شد که چون من از نظر تقوا برتر از دیگری هستم، پس بر او مقدم می‌باشم؛ چون این تفکر خود ضد تقوا است و این گونه است که هیچ کس در کنار دیگری احساس برتری نمی‌کند و همه اعتبارات و امتیازات ظاهری از میان می‌رود.

آیات ۱۲۵ سوره بقره و نیز ۱۹۹ همان سوره و آیات: ۲۵، ۲۷ و ۲۸ سوره حج می‌کوشد تا هر گونه امتیازی را در حج از میان بردارد و زمینه اتحاد و یگانگی بشری را فراهم آورد.

عدم تفاوت‌ها و برداشتن امتیازات، حتی برای مقطعی کوتاه از زمان، به معنای برابری انسانی است و این مسأله موجب می‌شود تا اندیشه برابری انسانی و عدم تفاوت‌های برخاسته از مال و مکتب و منصب در میان مردم به عنوان یک اصل، جایگزین اندیشه تفاوت‌های نژادی و یا برتری بر پایه اعتباریات شود. این‌گونه است که شاه و گدا و امیر و رعیت، برابری خود را با دیگری نشان می‌دهد تا تنها معیار برتری، نه در دنیا بلکه آخرت، تقوا قرار گیرد.

ع. منافع متنوع اقتصادی، فرهنگی و علمی

از آثار حج، افزایش تعاملات اقتصادی و بهره‌وری در این حوزه است. بی‌گمان درآمد اقتصادی از راه گردشگری و جابه‌جایی انسانی، به همراه زاد و توشه و کالا، موجب شکوفایی و بهره‌وری بیش‌تر می‌شود.

از آن‌جا که انسان‌ها از مکان‌ها و سرزمین‌های مختلف با تنوع تمدنی و آب و هوایی و رشد و توسعه اقتصادی به سرزمین مکه وارد می‌شوند، افزون بر تبادل اطلاعات فرهنگی و صنعتی و مهندسی و کشاورزی، تبادلات کالا و دانش نیز صورت می‌گیرد که برای همگان دارای بهره و فایده است.

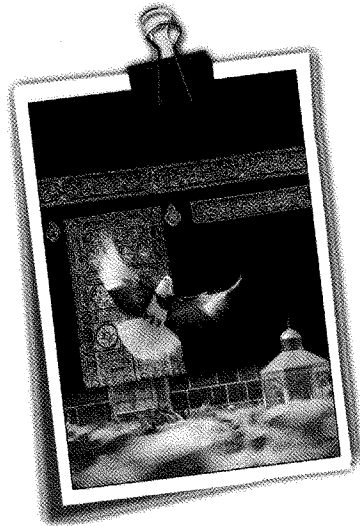
در گذشته، بر این باور بوده‌اند که منافع اقتصادی بیش‌تر به اهل مکه می‌رسد تا به دیگر کسانی که از راه‌های دور به این سرزمین می‌آیند ولی با توجه به کارکردهای گردشگری و تأثیرات آن در حوزه‌های فرهنگی، اجتماعی، علمی، صنعتی و اقتصادی می‌توان به این مسأله یقین کرد که عنصر گردشگری در حج، منافع مادی و معنوی زیادی برای همگان (توده مردم) خواهد داشت. از این رو، هر کس در هر مقام و علم و کاری باشد، به گونه‌ای، از منافع حج در این دنیا بهره‌مند خواهد شد.

این کارکرد را می‌توان کارکردی فراگیر دانست که همهٔ حوزه‌ها را در بر می‌گیرد و چیزی را فروگذار نمی‌کند. در آیات مختلف قرآنی، به مسألهٔ دستگیری تنگدستان^{۱۱} و منافع بسیاری که برای مردمان است^{۱۲} و نیز رشد و رونق کسب و کار^{۱۳} و افزایش تجارت^{۱۴} و تقویت پایهٔ فرهنگ جامعه پذیری و قوام جوامع و همبستگی اجتماعی^{۱۵} و برخورداری از برکات و منافع کوتاه و بلند مدت^{۱۶} و رهایی از تحریم‌های دشمنان با افزایش تبادل اطلاعات علمی و اقتصادی و تولید علم^{۱۷} و تنظیم امور اساسی جامعه، حتی در حوزهٔ فردی و شخصی^{۱۸} و مانند آن اشاره شده است.

۷. افزایش تعاون

یکی دیگر از کارکردهای اجتماعی حج را می‌توان مسألهٔ تعاون و همکاری‌های مختلف در حوزه‌های متعدد زندگی برشمرد. حج به گونه‌ای تنظیم شده و آیین‌های آن دارای اموری است که مسألهٔ تعاون و همکاری را تقویت می‌کند و موجب اجرای کارهای شایسته و احسان و نیکوکاری می‌شود.

بخشش و قربانی و تقسیم آن در میان مردم؛ به ویژه تنگدستان، به معنای دستگیری و تعاون است. وقتی در مهم‌ترین عمل حج، مؤمن موظف می‌شود تا حیوانی سالم و کامل را ذبح کند و گوشت آن را به بینوایان دهد؛ این اندیشه در وی تقویت می‌شود که تنها نباید در مقطع کوتاهی و برای رهایی از گرسنگی به او کمک کرد، باید کاری کرد که از فقر و فاقه درآید. این گونه است که فکر تعاون و همکاری اجتماعی برای از میان بردن فقر در انسان تقویت می‌شود. اندیشه برای بینوایان در کوتاه مدت (سیر کردن شکم) موجب می‌شود تا در

اندیشه‌ رهایی او از فقر برآید. این گونه است که تعاون و همبستگی اجتماعی در اعمال خیر و نیکوکاری در میان مردمان افزایش می‌یابد.^{۱۸}

* پوریا (۱۳۸۷)^{۱۹} نیز در زمره پژوهشگرانی است که برای حج کارکردهایی منظور کرده است. کارکردهای حج از دیدگاه وی عبارت‌اند از:

۱. ذکر و یاد خدا

آموزه‌های دینی به گونه‌ای طراحی گردیده و سامان یافته است که مردم را به سوی خدا توجه دهد و در مسیر کمال و تقرّب بیندازد. براین اساس، می‌توان گفت که همه آموزه‌های وحیانی در یک نظر کلی و جامع، آموزه‌هایی هستند که موجبات ذکر الله و یادکرد وی را در دل‌ها فراهم می‌آورند و از غفلت و فراموشی انسان باز می‌دارند. با این همه، به سبب تنوع کارکرد و آثار هر یک از آموزه‌های وحیانی می‌توان آن‌ها را درجه‌بندی کرد و هر یک را در سطح خاصی قرار داد. برخی از آن‌ها در این امر از کارکردی قوی‌تر و تقرّب‌زایی بیشتری برخوردار هستند و برخی دیگر از توجه کمتری نسبت به ذکر الله بهره‌مند می‌باشند. در میان آموزه‌های وحیانی و اعمال و مناسک دینی، حج همانند قرآن و نماز از مقام ذکر الّلهی بیشتری برخوردار است و آدمی را به شکل مستقیم با خداوند و یاد کرد او ارتباط می‌دهد. از این روست که از آن با تعبیر «ذکر الله» یاد می‌شود؛ چنان که از قرآن و نماز نیز با عنوان ذکر الله یاد می‌شود.

به سخن دیگر، در کنار قرآن و نماز، حج را نیز ذکر الله گفته‌اند و شائبه امر دیگری در آن نمی‌رود. اگر امور دیگر دینی و آموزه‌های وحیانی؛ مانند انفاق و احسان و اموری از این دست، می‌تواند با توجه به دیگری (غیر خدا) انجام پذیرد، حج و قرآن و نماز نمی‌تواند از ذکر الله فارغ باشد و امری است که ذکر الله و یادکرد خداوند در ماهیت آن‌ها دیده شده است. براین اساس است که خداوند از حج به عنوان «ذکر الله» یاد می‌کند و حضور مردمان را در این اعمال به معنای حضور در مراسم و آیینی می‌شمارد که عین یاد کرد خداوند است.

۲. قیام همگانی

یکی از اهداف و انگیزه‌های فرستادن رسولان و کتاب‌های آسمانی، فراهم آوردن موقعیت برای قیام عمومی و نهضت فراگیر و جهانی توده مردم است. خداوند در آیه ۲۵ سوره حدید، بیان می‌دارد که هدف از فرستادن کتاب‌های آسمانی و پیامبران آن است که مردم را با حقوق طبیعی و قانونی خویش آشنا سازد و آنان در یک فرآیند به جایگاه و مقامی دست یابند که بتوانند خود به شکل نهضت عمومی و جنبشی فراگیر، حقوق خویش را مطالبه کنند. روشنگری و آشناسازی افکار عمومی با حقوق، وظایف و تکالیف خود و دیگران، موجب می‌شود مطالبات مردمی افزایش یابد و آن‌ها خواهان دست‌یابی به اهداف و اموری شوند که پیش از آن یا ناشناخته بوده و یا آن حقوق را به عنوان حقوق خویش نمی‌شناختند. با آشنایی توده مردم با حقوق خویش، درجه مطالبات افزایش می‌یابد.

به سخن دیگر، روشنگری موجب افزایش آگاهی توده مردم نسبت به حقوق خویش می‌شود که همین آگاهی و آشنایی با حقوق، موجب افزایش مطالبات مردمی و جنبش فراگیر توده‌ای می‌شود تا حق خویش را استیفا کنند.

این‌گونه است که جنبش‌های فراگیر توده‌ای راه می‌افتد. این مطلب در آیه ۲۵ سوره حدید، این‌گونه بیان می‌شود: ﴿لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَأَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ وَأَنْزَلْنَا الْحَدِيدَ فِيهِ بَأْسٌ شَدِيدٌ وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ وَلِيَعْلَمَ اللَّهُ مَن يَنْصُرُهُ وَرُسُلَهُ بِالْغَيْبِ إِنَّ اللَّهَ قَوِيٌّ عَزِيزٌ﴾.

قیام توده مردم و جنبش فراگیر توده‌ای برای دست‌یابی به قسط؛ یعنی عدالت مشهود، موجب می‌شود برخی از کسانی که تاکنون از ناآگاهی مردم سوء استفاده کرده‌اند، در مقابل

دین و روشنگری‌های پیامبران قرار گیرند. از این رو، یکی از مهم‌ترین کسانی که در طول تاریخ بشری در مقابل آموزه‌های وحیانی و پیامبران قرار گرفته‌اند، همان ملاً، اشراف، مترفان و صاحبان زر و زور و تزویر بوده‌اند. آنان می‌کوشند تا با دین‌سازی، در کنار حقایق و حیانی، حقوق مردم را به کمترین سطح تنزل دهند و آنان را به سوی محدودیت‌های حقوقی و مطالباتی بکشانند. این‌گونه است که زر و زور و تزویر همواره در کنار هم بوده‌اند تا پایه‌های یک‌دیگر را تقویت کنند و از مطالبات مردم بکاهند و یا نابود کنند و آنان را در کمترین و یا بدترین موقعیت حقوقی قرار دهند.

در قرآن آمده است که برخی از اشراف و صاحبان زر و زور می‌کوشیدند مانع از روشنگری پیامبران شوند و سعی داشتند به مردمان و طبقات پست و پایین جامعه اجازه ندهند نسبت به حقوق انسانی خویش آگاه شوند و حقوق بشری خویش را از اشراف مطالبه کنند. خداوند در آیه ۲۷ سوره هود، از برخی اشراف و صاحبان زر و زور نقل می‌کند که علت مخالفت آنان همین آگاهی بخشی و روشنگری بوده است که افکار عمومی توده را به شکل دیگری علیه ایشان می‌شورانید و حقوق ایشان را یادآور می‌شد و آنان را به قیام و جنبش عمومی در برابر ایشان می‌کشاند: ﴿فَقَالَ الْمَلَأُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَوْمِهِ مَا تَرَاكَ إِلَّا بَشَرًا مِثْلَنَا وَمَا تَرَاكَ أَتْبَعَكَ إِلَّا الَّذِينَ هُمْ أَرَادُوا بِإِدْنِي الرَّأْيِ وَمَا نَرَى لَكُمْ عَلَيْنَا مِنْ فَضْلٍ بَلْ نَنْظُرُكُمْ كَذِبِينَ﴾.

به هر حال، از آیات و آموزه‌های قرآنی و روایات، به دست می‌آید که از مهم‌ترین اهداف و فلسفه وجودی دین و کتب آسمانی و فرستادن پیامبران آن بوده است که مردمان را با حقوق خویش آشنا سازند و نسبت به هستی و جهان و نقش پروردگاری خداوند و خلافت عمومی بشر آگاهی دهند و به مسیر تعالی و کمال بیندازند و قید و بندهای اسارت درون و بیرون یعنی صاحبان زر و زور و تزویر را از گردن و عقل و تن و جانشان بزدایند.^۲

۳. اجتماع عظیم امت اسلامی

از نظر قرآن، یکی از کارکردهای اصلی؛ یعنی فلسفه وجودی و وجوبی آیین و مناسک حج آن است که بستری برای قیام توده‌ها فراهم آورد تا آنان بتوانند با حضور در مکه و اجتماع عظیم و بزرگ آن، به حقوق خویش آگاه شوند و در نهایت بتوانند با یافتن روحیه و انگیزه مضاعف از راه حضور در اجتماعات بزرگ آن، خود را برای مبارزه و جنبش توده‌ای آماده سازند.

از این روست که خداوند در آیه ۳ سوره توبه، موسم حج را فرصتی مناسب برای اعلان مواضع بر شمرده که مردمان سراسر جهان با حضور در این موسم علمی و عملی، می توانند با حقوق و تکالیف راستین خویش آشنا شوند و زمینه قیام و جنبش عمومی و توده‌ای را علیه هرگونه ظلم و ستم و تجاوزگری فراهم آورند و خود برای دست‌یابی به قسط و عدالت مشهود قیام کنند.

خداوند متعال در آیه ۹۷ سوره حج، درباره فلسفه وجودی خانه خدا و فلسفه وجوبی حج و برپایی این کنگره و همایش عظیم عمومی می‌فرماید: ﴿جَعَلَ اللَّهُ الْكَعْبَةَ الْبَيْتَ الْحَرَامَ قِيَامًا لِلنَّاسِ وَالشَّهْرَ الْحَرَامَ وَالْهَدْيَ وَالتَّلَاقَ ذَلِكَ لِيَتَلَعَّمُوا أَنْ اللَّهَ يَعْلَمُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَأَنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ﴾.

همچنین در آیه ۲۶ و ۲۷ سوره حج، در بیان دستور بازسازی خانه خدا و نیز دعوت مردم برای حضور در این مکان، می‌فرماید: ابراهیم علیه السلام مکلف بود مردمان را از سراسر جهان؛ از شهرها و رستاهای و نیز دور و نزدیک به این مکان فرا بخواند و آنان با حضور در این مکان، مراسم و آیینی را انجام دهند که دارای وحدت رویه و حرکت و هدف است.

حضور توده‌های مردم در اجتماع فراگیر حج، در حالی انجام می‌پذیرد که هرگونه امتیازات گروهی و طایفه‌ای و مانند آنان، حذف و سلب شده است و همگان به عنوان انسان در این اجتماع حضور می‌یابند. در حقیقت آن چه ملاک حضور در حج است؛ «ناس» یعنی مردم است. این ناس و مردم؛ یعنی حضور انسانیت، بی‌هیچ تفاوت اعتباری که برخی برای خود در نظر گرفته‌اند.

این حضور توده‌ای، زمینه‌ای را فراهم می‌آورد که مردمان در یک محیط و دوره‌ای آموزشی - علمی، با حقوق خویش آشنا شوند و به تبادل اطلاعات بپردازند و یک‌دیگر را برای تحوّل و تغییر فراگیر کمک کنند تا بتوانند حقوق خویش را باز پس گیرند. به همین خاطر است که خداوند در آیه ۹۷ سوره مائده، به‌جا آوردن و حضور توده‌های

مردم در این اجتماع را به عنوان عامل و سبب تقویت دین می‌شمارد. به این معنا که: اگر دین برای بیان حقوق و وظایف و آشنایی مردم با هستی و خلافت انسانی و مانند آن وارد شده است تا مردم را به آگاهی بخشی وادار و به قیام و جنبش عمومی و توده‌وار تحریک نماید، در حقیقت آشنایی با دین و اهداف و انگیزه‌های آن چیزی جز آماده‌سازی مردم برای جنبش‌های فراگیر توده‌ای نیست. این همان چیزی است که نخبگان جامعه و اشراف و سران زر و زور و تزویر را به خشم می‌آورد.

همچنین، خداوند در آیه ۱۲۵ سوره بقره می‌فرماید: حضور توده‌های مردم در اجتماع فراگیر حج، در حالی انجام می‌پذیرد که هرگونه امتیازات گروهی و طایفه‌ای و مانند آنان، حذف و سلب شده است و همگان به عنوان انسان در این اجتماع حضور می‌یابند. در حقیقت آن چه ملاک حضور در حج است؛ «ناس» یعنی مردم است. این ناس و مردم؛ یعنی حضور انسانیت، بی‌هیچ تفاوت اعتباری که برخی برای خود در نظر گرفته‌اند. این گونه است که مردم با یکسان بودن انسان‌ها آگاه می‌شوند و در می‌یابند که هیچ تفاوتی میان انسان با انسان دیگری جز به تقوا؛ یعنی دوری از پلشتی‌ها و زشتی‌ها نیست. بنابراین، انسان در این کارگاه در می‌یابد که برخی به ظلم و جور و ستم برای خود امتیازاتی را وضع و جعل کرده و حقوق ایشان را ضایع و تباه نموده‌اند. از سوی دیگر، تأکید خداوند بر «ناس» در آیاتی چون ۹۷ و ۱۹۹ سوره بقره و آیه ۹۷ سوره مائده نشان می‌دهد که در حج، تنها بی‌امتیازیِ مردمان مهم است. براین اساس، خانه خدا، خانه‌ای برای مردم و توده‌های آن دانسته می‌شود و اعمال حج، شیوه عملی برای قیام عمومی و توده‌ای است که در یک مسیر و یک هدف واحد حرکت کنند و همچون سیل، هرگونه ظلم و بی‌عدالتی را از میان ببرند و قسط و عدالت مشهود خویش را از دیگران مطالبه کنند.

۴. تأثیر بر افکار عمومی

حج افکار عمومی را متحول می‌کند و مردمان را از توانایی‌های ذاتی و فرصت‌های برابر برای دستیابی به کمالات، آگاه می‌سازد و در یک نمایش عمومی نشان می‌دهد که چگونه دست‌های خالی و بی‌سلاح می‌تواند هر چیزی را در گون سازد و حقوق ایشان را به آنان بازگرداند. توده‌های مردم در حج و در کنار خانه مردم (که همان خانه خدا است) با لزوم همکاری و تعاون و همدلی آشنا می‌شوند و می‌یابند که چگونه از اموال دنیوی؛ مانند گوشت قربانی به یک‌دیگر کمک کنند و در تغذیه یک‌دیگر نقش داشته باشند.^{۱۱}

تکیه گویی همزمان و آموزش‌های دقیق آن، موجب می‌شود که صدا و فریاد خویش را هم چون تظاهرات عمومی، یگانه و واحد سازند^{۲۳} و با آبرسانی^{۲۴} به دیگران، نقش امداد رسانی را ایفا کنند.

لزوم احترام به یک‌دیگر و امنیت بخشی به آن^{۲۵} و اموری از این دست، همه در راستای آن است که مردم با شیوه مبارزه‌های عمومی و قیام‌های دست جمعی آشنا شوند و از آن برای دست یابی به مطالبات و قسط و عدالت سود برند.

* از دیگر کارکردها و نقش‌هایی که می‌توان برای حج تبیین کرد، موارد زیر است:

۱. نقش حج در سرمایه اجتماعی

همان‌گونه که «کولدینسکی»^{۲۵} و همکارانش (۲۰۰۳) اذعان می‌کنند: سازمان‌ها و خدمات اجتماعی مذهبی تأثیر شایانی بر شکل‌گیری سرمایه اجتماعی دارند. امکان جامعه‌پذیری و مدنیت با فرایند داوطلبانگی افراد افزایش می‌یابد. خانواده‌های دو-والدینی بیش از خانواده‌های تک-والدینی بیشتر احساس هم‌سازی با جامعه و مدنیت می‌کنند. این نتایج با مدارک مستحکمی دال بر کاهش سرمایه اجتماعی در ایالات متحده سازگاری دارد؛ به این معنا که با کاهش شکل‌گیری سرمایه اجتماعی در سطح اجتماع، تمایلات مذهبی نیز به تبع کاهش می‌یابد. در مقابل، افراد با درگیری در فعالیت‌های داوطلبانه مطلوبیت اجتماعی و مدنی خویش را بهبود می‌بخشد. از سویی، با مشاهده شواهدی مبنی بر کاهش عضویت در گروه‌های اجتماعی و فعالیت اجتماعی از اواخر دهه ۱۹۵۰ میلادی، ارتباط منطقی میان این متغیرها توسط «پوتنام»^{۲۶} (۲۰۰۰-۱۹۹۳) و بسیاری از پژوهشگران دیگر در حوزه مدیریت شهری برقرار شد. نتایج بیانگر آن است که بسیاری از گونه‌های سرمایه اجتماعی؛ مانند شبکه‌ها و هنجارهای اجتماعی که فعالیت جمعی را تسهیل می‌نمایند نیز با کاهش هنجارهای مذهبی تنزل یافته است. از سوی دیگر، «وولن بک»^{۲۷} (۲۰۰۲) با استفاده از داده‌هایی از یک پیمایش در خانوارهای نروژی، به این نتیجه رسید که مشارکت در انجمن‌های داوطلب، به شکل‌گیری سرمایه اجتماعی کمک می‌کند. بنابراین، می‌توان داوطلبانگی و شکل‌گیری سرمایه اجتماعی را نیز از کارکردهای مذهب، و به تبع آن از کارکردهای حج به شمار آورد.

۲. نمایاندن جایگاه انسان و پی بردن به جایگاه رفیع خداوند

خداوند در سوره حج، آیه ۳۶ فرموده است: «و شتران فربه را (در مراسم حج) برای شما از شعائر الهی قرار دادیم. در آن‌ها برای شما خیر (و برکت) است. نام خدا را در حالی که (برای قربانی) به صف ایستاده‌اید، بر آن‌ها ببرید و هنگامی که پهلوهایشان به زمین رسید، از گوشت آن‌ها بخورید و مستمندان قانع و نداداران را نیز از آن اطعام کنید. این گونه ما آنها را مسخرتان ساختیم تا شکر خدا را به‌جا آورید.»

و همچنین در بخشی از آیه ۳۷ بار دیگر، به مسخر کردن حیوانات و جانداران برای تکریم جایگاه انسان و نیز پی بردن به جایگاه عظیم و یکتایی خداوند، اشاره شده است.

۳. توسعه شبکه‌ها، ارتباطات علمی و انتقال دانش و تجارب افراد

در بسیاری از سفرهای حج، حاجیان با گروه‌های علمی و مذهبی سایر کشورهای جهان آشنا می‌گردند و این آشنایی در برخی موارد، پس از اتمام سفر حج نیز ادامه می‌یابد. از سویی این شبکه‌ها که دارای انواع مختلف علمی، مذهبی، اجتماعی، قومی و غیره است، باعث می‌گردد تا افراد با بهره‌گیری تجارب دیگر حاجیان، به تکامل علمی و شخصیتی خویش کمک نمایند.

۴. دگردیسی در شخصیت، رفتار و منش افراد

بسیاری از افرادی که به زیارت خانه خداوند می‌روند، در بازگشت از سفر، بسیاری از رفتارهای ناپسند (احتمالی) و نیز عادات ناشایست خویش را به تدریج کنار می‌گذارند. آنها دگردیسی عمده‌ای در رفتار خویش ایجاد می‌کنند و بازگشت از کعبه را نقطه آغاز و تولدی دوباره برای خویش می‌دانند؛ همان گونه که در آیات و احادیث زیادی نیز اشاره شده، گناهان افراد حاجی بخشیده می‌شود و میل به نیکوکاری و نیز دوام آن پس از بازگشت از حج در حاجیان، بسیار مشاهده شده است.

جمع بندی

کارکردهای تبیین شده برای حج را می‌توان به گونه‌ای که در جدول آمده است دسته‌بندی کرد؛ همان گونه که در این جدول دیده می‌شود، کارکردهایی که در متون موجود برای حج منظور شده‌اند، در شش بُعد فردی، اجتماعی، فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی تصویر گشته‌اند. پرداختن به هر یک از این ابعاد نیازمند پژوهش مفصل‌تری است.

انواع کارکردهای حج

فردی	اجتماعی	سیاسی	مذهبی	فرهنگی	اقتصادی
* تقویت ایمان	* لغو امتیازات	* اعلان مواضع	* آموزش گناهان	* تسأثیر برافکار	* افزایش تجارت
* تکامل شخصیت	* افزایش تعاون و	* رسمی دولت	* توشه آخرت	* عمومی	* رشد و رونق
* تغییر در رفتار و	* امدادسانی	* اسلامی	* رضایت و	* توسعه شبکه	* کسب و کار
* میش	* شکل گیری	* اتحاد سیاسی	* خشنودی خداوند	* ارتباطی	* دستگیری
* تولدی دوباره	* سرمایه اجتماعی	* قیام همگانی	* تقویت دین	* انتقال اطلاعات و	* مستندان
* گذار از مادیات	* تبیین جایگاه	* یکپارچگی امت	* یاد خداوند	* دانش	* برخورداری از
* به معنویات	* انسان	* اسلامی		* فراگیر بودن و	* برکات و منافع
* میسل بسه	* پسی بردن به	* دستیابی به قسط		* جامعیت	* کوتاه و بلند مدت
* نیکو کاری	* جایگاه رفیع	* عدالت		* بی‌زمانی و	* رهسای از
* احترام به هم‌نوع	* خداوند	* اعلان برانست از		* بی‌مکانی	* تحریم‌های دشمنان
* شادکامی	* تقویت پایه	* مشرکان و کافران			* بسا افزایش تبادل
	* فرهنگ جامعه	* نظهرات نمادین			* اطلاعات علمی و
	* پسذیری و قسوام	* عمومی			* اقتصادی
	* جوامع				* تنظیم امور
	* همبستگی				* اساسی جامعه حتی
	* اجتماعی				* درحوزه فردی و
	* افزایش آگاهی				* شخصی
	* اجتماع				* جهان شمولی
	* تقویت دین				

فهرست منابع

پوریا، علی، ۱۳۸۷، حج؛ کنگره عظیم امت اسلام. خبرگزاری سحر، سه شنبه، ۱۴ آبان ۱۳۸۷

دسترسی در <http://saharnews.net/view.Php?Newsid=2051>

حسینی، کریم، ۱۳۸۶، کارکردهای سیاسی و اجتماعی حج، روزنامه کیهان، تاریخ

۱۳۸۶/۸/۲۷

رهبری، حسن، ۱۳۸۰، مسجد نهاد عبادت و ستاد ولایت. تهران: دبیرخانه کانون‌های فرهنگی هنری مساجد.

مبلغی، احمد. ۱۳۸۸. مبانی و مفاهیم قرآنی، ابعاد و جهات حج. خبرگزاری قرآنی ایران،

چهارشنبه ۱۳ آبان ۱۳۸۸. شماره خبر: ۴۸۶۸۷۴

واخ، یو آخیم. جامعه شناسی دین. ترجمه جمشید آزادگان. ۱۳۸۰ تهران. سمت.
یوسفی جولندان، منصور ۱۳۸۷ کارکرد مزارات و زیارتگاه‌ها. کتابخانه تخصصی حج،
اعتقادات و پاسخ به شبهات، مجموعه مقالات هم‌اندیشی زیارت - جلد دوم.

Putnam, r. 1993. Marking democracy work: civic traditions in modern
Italy. Princeton: Princeton university press.

Putnam, R. 2000. Bowling Alone: The Collapse and Revival of American.
Community. New York; Simon and Schuster.

Wollenbaek, Dag and Per Selle. 2002 "Does Participation in Voluntary
Associations Contribute to Social Capital: The Impact of Intensity, Scope,
And Type.:" Nonprofit and Voluntary Sektor Quarterly, 31 (1): 32-61.

پی‌نوشت‌ها:

۱. منابع استناد شده در این بخش عیناً از وی نقل
شده‌اند.

۲. james cameron

۳. Avatar

۴. Golden Globe

۵. منابع استناد شده در این بخش عیناً از وی نقل
شده‌اند.

۶. کافی، ج ۴، ص ۳۳۷، ح ۱

۷. بقره: ۱۹۷

۸. مائده: ۲

۹. تفسیر عیاشی، ج ۱، ص ۳۴۶، حدیث ۲۱۱

۱۰. حج: ۲۸

۱۱. حج: ۲۷ و ۲۸

۱۲. بقره: ۱۹۷ و ۱۹۸

۱۳. بقره: ۱۹۷ و ۱۹۸؛ مائده: ۲

۱۴. مائده: ۹۷

۱۵. حج: ۲۷ و ۲۸

۱۶. توبه: ۲۸

۱۷. قصص: ۲۷

۱۸. مائده: ۲

۱۹. منابع استناد شده در این بخش عیناً از وی
نقل شده‌اند.

۲۰. اعراف: ۱۵۶

۲۱. مائده: ۲

۲۲. حج: ۲۸

۲۳. توبه: ۱۹

۲۴. مائده: ۲

۲۵. Kolodinsky

۲۶. putnam

۲۷. Wollenbaek